

A lelkiismereti szabadság világtörténete¹

Dominique Avon a patinás párizsi École Pratique des Hautes Études egyetem professzora, a francia vallástörténeti kutatások egyik legismertebb képviselője. Több francia városban (Montpellier, Le Mans, Párizs) tanított, emellett számos külföldi tanulmányútján (Egyiptom, Libanon, Amerikai Egyesült Államok) is széles körű egyetemi oktatói és kutatói tapasztalatot szerzett. Több mint húsz kötet szerzője, a jelenkori iszlám és keresztény kapcsolatok egyik legismertebb nemzetközi szakértőjének számít. Legújabb vaskos könyvében az egyik alapvető emberi jog, a lelkiismereti szabadság eszméjének és jogának egyetemes történetét foglalta össze. A fogalom világraszóló hírnevét elsősorban annak köszönheti, hogy *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának* 18. cikkében az alábbi meghatározással világtörténeti jelentőségű alapjoggá vált: „Minden személynek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához, ez a jog magában foglalja a vallás és a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy a meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben oktatás, gyakorlás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.” A szerző előszavában kifejti, hogy monográfiájában hosszú időkeretben (*longue durée*) és széles földrajzi távlatokban szeretné bemutatni a vallási és jogi fogalom fejlődéstörténetét. A gyakran a vallásszabadsággal és a vallási toleranciával összekeverendő fogalom már a 16. században megjelent az európai gondolkodásban, elsősorban a német, angol és francia nyelvű forrásokban.

A terjedelmes monográfia a hatalom és a polgárok viszonyának fejlődését vizsgálja az ókortól napjainkig a lelkiismereti szabadság eszméjének kialakulásának és jogi alkalmazása gyakorlatának szempontjából.

A kötet első részében a kronológiai sorrendnek fittyet hányva, a szerző az ENSZ által 1948. december 10-én elfogadott *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* keletkezésének szorosabban vett történetével kezdi. A fejezet nemcsak a híres szöveg keletkezésének történetével és az annak megszövegezésében fontos szerepet játszó személyek – különösen John Peters Humphrey, Eleanor Roosevelt, René Cassin, Charles Malik és Pen-Csun Csang – tevékenységével foglalkozik, hanem bemutatja a második világháború utáni korszak azon szellemi mozgalmainak és az azok mögött álló tudósok, filozófusok, írók (például Herbert George Wells, Egon Schwelb, Aldous Huxley, Jacques Maritain) hatását is, amelyek és akik nagymértékben hozzájárultak az ENSZ Közgyűlése által egyhangúlag megszavazott nyilatkozat létrejöttéhez. A mű első fejezeteiben a szerző a nyilatkozat létrejöttének korszakát elemezve nagy ívű politika-, vallás- és eszmetörténeti képet festett fel a második világ-

1 Avon, Dominique: *La liberté de conscience. Histoire d'une notion et d'un droit*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2020. 1165 p.

háborút követő világtörténeti eseményekről. Rámutat a liberális filozófia nagy teoretikusai (például Friedrich A. Hayek, Ernest Cassirer, Karl Popper) előtérbe kerülésének és a nyugati világban való térnyerésének okaira és következményeire. Ezzel párhuzamosan felvázolja a kommunista blokk országaiban (Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia) kibontakozó és vérbe fojtott szabadságmozgalmak, valamint a harmadik világban zajló gyarmati felszabadító küzdelmek főbb szellemi mozgatórugóit is. A mű a nagy politikai tömbök és világrendszerek mellett a világvallásoknak a lelkiismereti szabadság eszméjéhez való viszonyát is részletes alaposággal tárgyalja. Dominique Avon összehasonlító elemzéssel igyekszik bemutatni *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatához vezető utat*, az azt támogató vagy éppen ellenző erőket.

A kötet következő fejezeteiben a lelkiismereti szabadság eszméjéhez kapcsolódó ideák kialakulását, fejlődését és változásait ismerteti a szerző, mindezt nagy ívű világtörténelmi kontextusba ágyazva. A második nagyobb tematikus egységben az i. e. 21. századtól kezdve egészen a középkor végéig tartó időszakot mutatja be vázlatosan. A korszak legfontosabb súlypontjainak az alávetettséget, a sokszínűséget és a szabadság görög-római kultúrkörben való megjelenését (*libertas*) tekinti. A görög városállamokban kikristályosodó szabadságésemény rövid ideig maradt fenn, mivel a hellenisztikus kor államai, majd a Római Birodalom hamarosan felszámolták. A mai értelemben vett lelkiismereti szabadság eszméjét persze hiábavaló lenne az ókori és középkori struktúrákban keresni.

Dominique Avon széles vallástörténeti spektrumban ábrázolja a kor jelentős folyamatait. Kiemelt jelentőséget tulajdonít a vallási és politikai hierarchiák kialakulásának, valamint a társadalmi viszonyok vertikális rendeződési folyamatainak, amelyek különféle változatait elsősorban indiai, kínai, perzsa, római és muszlim példákön keresztül szemlélte. A zsidó vallás különlegességét abban látja, hogy a kiválasztott néphez kapcsolódó istenképen keresztül megjelenik a kollektív választás eszméje, bár ez korántsem jelenti az egyéni szabadság eszméjének előképét. A szabadság egy másfajta eszméjének megjelenésére világít rá a szerző a kereszténység kialakulásának bemutatásával. Itt elsősorban a nagy egyházatyák, elsősorban Szent Ágoston szabad akaratról szóló tanait tekinti meghatározó jelentőségűnek. Az iszlám kialakulásának tárgyalása során a muszlim vallási jogtudomány (*fikh*) elsődlegességére hívja fel a figyelmet, ami a birodalommá duzzadó muszlim uralom alá tartozó más vallású kisebbségekkel kialakítandó viszonyt is szabályozta. Noha a szabadság eszméje megtalálható a Korán szövegében is, az elsősorban a rabszolgáság ellentétéhez és nem pedig a szabad akarat eszméjéhez köthető. A több mint egy évezredre meghatározó szunnita jogalkotás eredményeként létrejövő rendszerben a szabad akarat alapvetően a törvényeknek való engedelmisséget jelentett. Az egyéni szabadság és akarat eszméje szintén hiányzik a nagy ázsiai vallások, a hinduizmus és a buddhizmus rendszeréből is. Az iszlám terjeszkedés és a kereszties háborúk, valamint a mongol invázió korszakának bemutatása után a szerző még egyszer alaposan áttekinti a középkori nagy vallások egyéni szabadsággal kapcsolatos eszméit. Dominique Avon végső megállapítása szerint a korszakban egy vallási rendszer sem ismert el a modern lelkiismereti szabadsághoz hasonló fogalmat. Egyes vallások (buddhizmus, taoizmus) eleve elzárkóztak az egyén szabadságának gondolatától, mások (iszlám, kereszténység) esetében megfigyelhetők bizonyos filozófiai és teológiai viták erről, de az elismerés rendre elbukott a jogtudósok vagy az egyházi vezetők ellenállása miatt.

A kötet harmadik részében a kora újkor 1450-től 1720-ig tartó időszakának elemzése következik. A korszak legnagyobb eszmetörténeti jelentőségének az egyéni szabadság koncepciójának megjelenését tekinti a szerző, ennek megfelelően az első alfejezetek hangsúlyos részeit a kérdés filozófiatörténeti bemutatása teszi ki. A korszak határköveit alapve-

tően az európai történelem fontos eseményeihez, egyrészt a humanizmus és a reneszánsz megjelenéséhez, a Gutenberg-féle, forradalmi változásokat hozó könyvnyomtatás elterjedéséhez, a reformáció térhódításához és az európai felvilágosodás kezdetét jelentő munkák megjelenéséhez köti, de ettől függetlenül gondosan ügyel az Európán kívüli világ összehasonlító jellegű bemutatására is. Így igen részletes információkat kaphatunk az oszmán és az arab világról, a perzsa és az indiai mogul civilizációról, a kínai univerzalizmusról és a bizánci eredetű orosz ortodox egyház és állam összefonódásának folyamatáról. A nagyobb európai országokat külön alfejezetben tárgyalja, elsősorban a reformáció nyomán kialakult nagyobb vallási tömbök alapján csoportosítva. Sajnos a téma szempontjából különösen izgalmas korabeli magyar hódoltsági vagy erdélyi felekezeti helyzetről nem emlékezik meg jelentőségének megfelelően a szerző.

A következő nagyobb tartalmi egységben a felvilágosodás eszméinek elterjedéséről és polgári joggá való alakulásáról értekezik a szerző, szintén az európai történelem eseményeibe ágyazva. A felvilágosodás százada egyik tipikus európai jelenségének tekinti egyrészt a vallási életnek a belső magánszférába (*for intérieur*) való részleges visszaszorulását és a vallásszabadsághoz kapcsolódó polgári szabadságjogok megjelenését. Az 1720-tól 1880-ig tartó korszak középpontjában a francia forradalom eseményei állnak, és értelemszerűen a szerző kiemelt jelentőséget tulajdonít az amerikai függetlenségi nyilatkozat és az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* elfogadásának. A francia modell kisugárzásának bemutatása azonban nem akadályozza meg, hogy komparatív eszközeivel rávilágítson az Európán kívüli világban zajló folyamatokra. Így felhívja a figyelmet például az Oszmán Birodalomban zajló reformfolyamatokra – köztük a magyar származású Ibrahim Müteferrika tevékenységére –, az afrikai kontinensen zajló hatalmi átrendeződésre vagy az indiai gyarmati háborúk és Kína bezárkózó politikájának következményeire is. A forradalmi eszmék és a francia állammodell térnyerésének bemutatását folytatva a szerző elsősorban a vallási és politikai liberalizmus és az antiliberalis mozgalmak küzdelmeire fókuszál, amelyek hatásait a gyarmatbirodalmak kialakulásán keresztül az Európán kívüli területeken is hangsúlyosan ábrázolja.

A kötet ötödik részében az 1880 és 1945 közötti időszakot veszi sajátos szempontok alapján górcső alá Dominique Avon. A korszak nagy európai kihívásai a nacionalizmus és a szekularizáció elterjedésében nyilvánultak meg. A francia III. Köztársaság antiklerikalizmusa vagy a német Kulturkampf jól jellemezte az ekkor uralkodó eszmei áramlatokat, de a kötet nagy figyelmet szentel a pszichoanalízis és a bergsoni filozófia századfordulós térnyerésének is. Igen alapos elemzéssel szolgál továbbá a korszaknak a liberális eszmék kérdésében zajló katolikus, protestáns és ortodox teológiai vitáiról, valamint azok élénk muszlim és zsidó recepcióiról, továbbá a gyarmati világban keletkezett visszhangjairól. Az általános valóstörténeti körkép után a nagyobb földrajzi zónák és fontosabb államok egyedi jellegzetességeinek is figyelmet szentel a szerző. A fejezet végén elsősorban az első világháború sokkhatására és az azt követő totalitárius ideológiák (fasizmus, kommunizmus) európai megjelenésére és a vallási életre kiható hatására fókuszál.

Az utolsó részben, egy újabb időugrással, a kötet első fontos egységének folytatásaként, a második világháború utáni korszak – pontosabban az 1968 és 2018 közötti évek – kronológiai és tematikus bemutatására kerül sor. Az 1968 utáni időszakban a liberális eszmék szinte megkérdőjelezhetetlen fölényre tettek szert a fejlett világ gazdasági, politikai és kulturális szférájában meghatározó elitszerepeket, amit tovább erősítettek a két évtized múlva bekövetkező változások, elsősorban a Szovjetunió és a szocialista tábor felbomlása. Ugyanakkor az elmúlt húsz évben a globális erőviszonyok jelentősen átrendeződtek Kína, India, Brazília és több feltörekvő nagyhatalom színre lépésével, ami értékrendi változásokat

is hozott. Ezt a folyamatot jól tükrözik a lelkiismereti szabadság fogalmának változásai. A szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a fogalom európai és közösségi jogi, valamint nemzetközi jogi változásainak, különös tekintettel az 1975-ben aláírt helsinki záróokmányt – amelynek tíz alapelve közül a 7. foglalkozik a lelkiismeret szabadságával – követő folyamatokra és az 1980–1990-es években felerősödő európai integrációra. Dominique Avon ebben a részben is rámutat, hogy az Európán kívüli világ ellentmondásosan viszonyul a lelkiismereti szabadsághoz. Annak ellenére, hogy az afrikai államok nagy része elfogadta a demokráciáról, a jogokról és a szabadságjogokról szóló *Bamakói nyilatkozatot* (2000. november 3.), a nemzeti törvénykezésben, a radikális pártok előretörésével gyakran megsértették a lelkiismereti szabadság jogát. A szocialista országok egyházpolitikai kudarcát bemutatva a szerző megemlékezik a Kádár-korszak fontosabb eseményeiről is. Meg kell jegyeznünk, hogy itt elsősorban az emigráns Molnár Miklós több mint harminc éve született magyar történelmi munkájára hivatkozva néhány mára meghaladott állítást is felvonultat. Alapvetően elmondható a közép-európai régió történetét tárgyaló részekről, hogy a főleg francia nyelvű szakirodalom alapján készült szintézis nagy vonalakban jól ábrázolja a szocialista korszak végét és a rendszerváltozás fontosabb történéseit, részleteiben viszont vannak vitatható állítások.

A kötet konklúziójában Dominique Avon meglepő módon nem törekszik szintézisre, hanem inkább lezáratlanul hagyja a témával kapcsolatos újabb kutatások kérdését. Miután megállapítja, hogy a lelkiismereti szabadság eszméje történetének melyek voltak a fontosabb csomópontjai, kiemeli a 17. és a 18. század fontosságát a vallási szövegek kritikai olvasatának elterjedése szempontjából, valamint a második világháború utáni rövid időszak történelmi pillanatát, amelyben *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* létrejöhett. A 20–21. század fordulójának időszakával kapcsolatban kevésbé optimista hangon szólva mutat rá a nyilatkozatot megkérdőjelező mozgalmak elterjedésére, különös tekintettel az Európán kívüli területekről érkező kritikákra és az egyéni szabadságjogokkal szemben fellépő kollektív jogokat követelőkre. A lelkiismereti szabadság európai bírálatait elsősorban a liberális államok belső ellentmondásaira vezeti vissza, amelyek éppen a szabadság eszméjének nevében jóval nagyobb teret engednek az azokat megkérdőjelező eszméknek, mint az autoriter rezsimnek.

Dominique Avon ambiciózus eszmetörténeti vállalkozása egy adatokban hihetetlenül gazdag és inspiratív monográfiát eredményezett. A kötet heterogén és néha aránytalan szerkezete ellenére jól használható, összefoglaló kézikönyvként szolgál a lelkiismereti szabadság eszméjének eredetéről, kialakulásáról és fejlődéséről, így kiváló segédeszköz lehet az oktatók, kutatók, egyetemi hallgatók és a téma iránt érdeklődő szakemberek számára. A közel ezerkétszáz oldalas vaskos kötet intellektuális szempontból sem tekinthető „könnyű” olvasmánynak, mivel a filozófiai és teológiai témák átfogó globális ismeretét igényli, és a szerző óriási szakirodalmat vonultat fel a mű jegyzetapparátusában. Külön kiemelendő Dominique Avon hivatkozási gyakorlata, mivel túllépve a francia szerzőknél általában tapasztalható egynyelvűség normáján, gyakran idéz hosszasan angol vagy német nyelvű szövegeket is, amivel nemcsak a téma globális terminológiáját igyekszik még jobban kihangsúlyozni, hanem új perspektívákat nyit a téma nemzetközi megközelítésében. Az idézett szövegek gyakori alkalmazásával a kötet egyben gazdag dokumentumgyűjteménnyel is szolgál a témakörben elmélyülni vágyó olvasók számára.

Tóth Ferenc*

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@abtk.hu).